

УДК 811.161.2:81'42

Г 74

Ірина ГОЦИНЕЦЬ

МОВНИЙ ОБРАЗ ЧОРНОБИЛЯ У ПОЕЗІЇ ІВАНА ГНАТЮКА

*У статті простежено типи актуалізації, лексичну валентність і контекстні асоціативно-семантичні зв'язки номінації **Чорнобиль**, охарактеризовано особливості пізнання її внутрішньої форми й семантико-асоціативного потенціалу, основних зв'язків між цим стрижневим асоціативом-архісемою та низкою об'єктів дійсності, які він позначає та з якими смислово корелює у мовотворчості І. Гнатюка. Системний розгляд цих аспектів дав змогу констатувати індивідуальну норму функціонально-семантичної реалізації образу **Чорнобиль** у ідіостилі письменника.*

Ключові слова: *асоціат-архісема, асоціативно-семантична підпорядкованість, асоціативно-семантичні зв'язки, метафоризація, негативна аксіологізація, парадигматичні і синтагматичні зв'язки, процес детермінологізації, текстове контрастування.*

Постановка проблеми. Мова віршів про чорнобильські події показово відбиває моральні й соціально-екологічні умови, що склалися в Україні після екологічної катастрофи. Про це свідчить нове (порівняно з поезією інших жанрово-тематичних різновидів) наповнення чорнобильського словника, його одновекторна (за незначними винятками) негативна аксіологізація.

Пізнання внутрішньої форми й семантико-асоціативного потенціалу номінації **Чорнобиль** дає можливість встановити основні зв'язки між стрижневим асоціативом-архісемою та низкою об'єктів дійсності,

які вона позначає та з якими смислово корелює, виявити корпус семантично підпорядкованих їй слів та словосполучень (напр., *атомна станція, аварія, реактор, четвертий блок, саркофаг, руїна, зона, зона відчуження, огорожа, дріт, радіація, радіаційний/радіоактивний, атом, нукліди, радіонукліди, стронцій, цезій, плутоній, руїна, вогонь, пожежа, пекло* тощо).

Дистрибутивна ознака, яка вирізняє образ *Чорнобиль* у корпусі інших концептуально важливих мовно-естетичних знаків, – те, що його можна: а) чітко хронологізувати; б) «наживо» простежити механізми метафоризації та аксіологізації.

Власна назва *Чорнобиль* – це ім'я, стрижнева номінація однойменної АЕС, одна з найчастотніше вживаних і найбільш продуктивних із погляду текстотворення одиниць чорнобильської поезії. Дослідження лексичної валентності, контекстних зв'язків дають змогу вичленувати кілька напрямів асоціативно-семантичної реалізації цього слова.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Синтагматичні та парадигматичні зв'язки концептуальних мовних знаків, складників різнотипних систематизованих угруповань слів засвідчують продуктивність, актуальність функціонально-стилістичного підходу до розгляду мовних явищ, що стимулює активне вивчення семантичного потенціалу й обширу слова у художньому тексті. У працях цього типу здійснено наукову інтерпретацію експлікантів мовної картини світу, висвітлено особливості задіяння та реалізації цих мовних одиниць у процесі творення художньої образності як репрезентативного рівня ідіостилістики твору, продемонстровано шляхи та засоби перетворення номінативних значень в образні, символічні тощо (С.Я. Єрмоленко [6], Л.О. Пустовіт [8], Л.О. Ставицька [9], Г.М. Сюта [11], С.П. Бибик [1] та ін.).

До категорійних ознак поетичної семантики належить *асоціативність*. Теоретичні засади цього поняття розроблено в працях Ш. Баллі, О.О. Потебні, В.В. Виноградова, Б.О. Ларіна та поглиблено у дослідженнях І.Є. Грицютенка, З.Т. Франко, В.М. Русанівського, С.Я. Єрмоленко, В.А. Чабаненка, Л.О. Ставицької, Л.О. Пустовіт, М.І. Голянич, О.О. Селіванової. Саме з поняттям асоціативності дослідники (Н.П. Бу-

тенко [2], Л.П. Дідківська [4], С.П. Бибик [1], Н.С. Дужик [5], Ж.В. Марфіна [7] та ін.) пов'язують також аперцепційні особливості «створення основи конкретно-чуттєвого сприйняття художнього тексту, коли слово чи сполучення, група слів відсилають читача до знайомих йому реалій, з якими пов'язані зорові, звукові, дотикові, мовно-культурні асоціації».

Мета статті – простежити типи актуалізації, лексичну валентність та контекстні зв'язки номінації *Чорнобиль* у мовотворчості І. Гнатюка, що в комплексі дасть змогу констатувати індивідуальну норму асоціативно-семантичної реалізації цього образу в ідіостилі письменника.

Під впливом потужних екстралінгвальних чинників за надзвичайно короткий проміжок часу номінація *чорнобиль* розширила свій асоціативно-семантичний ареал, стала концептуальним мовно-часовим знаком і знайшла відображення у мові поетичних творів І. Гнатюка.

В аналізованих поетичних текстах письменника *Чорнобиль* – це також метонімічне позначення *України*. Мовно-поетичне узагальнення досвіду зумовило асоціативно-семантичне ототожнення образів *Україна* та *Чорнобиль*, зокрема в асоціативній парадигмі «трагедія, горе, біда, лихо»: *І Чорнобиль болем України вічно буде мучити мене* (Гнатюк НЛ, 82).

Через образ *Чорнобиль* на поетичний дискурс проектується також авторська оцінка тогочасної ідеологічної ситуації, зокрема висвітлення чорнобильських подій у ЗМІ, рівень поінформованості населення про суть і масштаби трагедії: *Спить Чорнобиль, приспаний олжею, / Як в гіпнозі: велено – і спить* (Гнатюк ХД, 115); *З кляпом в роті – спокій берегла / І збирала вісті про Чорнобиль, / Як жебрачка крихти зі стола* (Гнатюк НЛ, 87).

Символічного звучання в цьому контексті набуває образ *дві гвоздики*: *Коли нам «правдівська» стаття / Подарувала дві гвоздики. / Не три, як личило б, а дві! / Зловісний натяк на Чорнобиль* (Гнатюк ХД, 124). Семантику смерті, імпліковану в усталеній ритуальній символіці парної кількості квітів, підтримує метафора *зловісний натяк на Чорнобиль*.

Поетичне узагальнення ситуації, коли недостатня поінформованість про суть і масштаби трагедії викликає страх, паніку, знаходить вияв у химероморфізації, хтонізації образу Чорнобиля через негативно конотовані номінації *привид, примара, грипозний сон, молох, смерч* тощо. Об'єднавчими стрижнями для цього ряду слугує сема 'загроза, небезпека' та негативна експресія. Пор.: *Неначе привид у вікні, / Стоїть Чорнобиль перед нами* (Гнатюк ХД, 115); *Смертельним смерчем зробиться Чорнобиль* (Гнатюк ХД, 126).

Важливою одиницею чорнобильського словника є також відтопнімний прикметник *чорнобильський*. У мові поезії І. Гнатюка він розвиває широке коло сполучуваності, у рамках якої змінює зміст від мовного маркера територіальної належності до образної характеристики реалій, явищ, подій, людей тощо. Найчастотніші дистрибути такого епітетного поля у досліджуваних поетичних творах – це:

– іменник *зона*: *Над нами час із заступом стоїть / Як мародер з Чорнобильської зони* (Гнатюк ХД, 115);

– абстракти експресивного змісту – *біда, біль, боління, печаль* тощо: [бджоли] *так гудуть і нишпорять довкола, мов на зло чорнобильській біді* (Гнатюк НЛ, 84); *Дарма, що в лісі холодно, – іду, / Цілую кожну сосонку очима, – / Він пережив Чорнобильську біду, / Але його краса неопалима* (Гнатюк, НЛ, 82); *за первородний гріх в чорнобильській печалі судитимуть усіх* (Гнатюк НЛ, 18).

У поетичних творах І. Гнатюка асоціативно багатоаспектними постають також образи *реактора й саркофага*. Негативну оцінність реалії *реактор* максималізують асоціативні ототожнення *реактор – змії, монстр*, на підставі яких оформлюються хтонічні порівняння на зразок: *Все так негадано звершилось: / Вогонь з реактора – як змії* (Гнатюк НЛ, 14). *Саркофаг* як номінація – компонент асоціативно ускладнених метафоричних образів та контекстів із загальним значенням 'каяття', 'запустіння', 'тривога', 'випробування' тощо: *Понімили села і причали / Де стояв реактор – саркофаг, – / Ті, що атом з Прип'яттю вінчали / Криводушно каються в гріхах* (Гнатюк НЛ, 82).

У мовостилі І. Гнатюка зафіксовано мовно-естетичне вираження такого фрагмента чорнобильської дійсності, як *вибух* (контекстний

синонім поняття *аварія на Чорнобильській АЕС*). Його текстове розгортання супроводжується асоціатом *ніч*, пор.: *Той вибух (знітилася ніч!) / Як грім із ясної блакиті. / Здавалося, гори навсібіч/ Сахнуться, звісткою прибиті* (Гнатюк ХД, 116); *Ти й тоді мовчала, Україно, / Як почувла вибух уночі* (Гнатюк НЛ, 87).

Асоціативне ототожнення чорнобильської катастрофи з вибухом і пожежею, що стала наслідком цього вибуху, зумовлює частотність використання слова *вогонь* у складі епітетних структур із загальним значенням 'катастрофа', 'небезпека', 'лихо', 'смерть', 'трагедія' тощо.

Коло означень, які в чорнобильській поезії розвиває дистрибут *вогонь*, очолює прикметник *атомний*. Ця стилістично нейтральна за своїм первинним значенням термінолексема (пор.: *атомний* – «Прикм. до **атом**.// Пов'язаний із використанням енергії атома» [10, 71] під впливом екстралінгвальних факторів, а також унаслідок стійкої асоціативної та контекстуальної сполучуваності з іменником *вогонь* послідовно розвиває негативно-оцінний зміст. Пор. у мовостилі І. Гнатюка: *Тривожуся, що атомні вогні / Вже блискавками крешуть над тобою; Зоря Полин, відома з Одкровення, / Упала в Прип'ять атомним вогнем; Не дай нам, Боже, каятись в одчаї, / Не дай прозріти в атомнім вогні.*

У поетичних творах І. Гнатюка в асоціативно-семантичну парадигму образу *вогонь* входять також назви співвідносних із *вогнем* деноатів (*полум'я, спалах, заграва, пожежа, пекло, попіл* тощо), які експресивно корелюють з абстрактами *біль, тривога страх* і відповідно до цього набувають традиційного для чорнобильської поезії негативного забарвлення. Пор.: *Тоді ще тихо Прип'ять спала. / Чорнобиль вдалині дрімав, / коли страхітлива заграва / вкраїнське небо розірвала – / і мертвим край навіки став* (Гнатюк НЛ, 15), *Впаде на нас, розверзнутий громово / Вже двічі падав, вивержений з надр / Земного пекла – третій раз не схибить* (Гнатюк ХД, 126).

Семантичний розвиток закріпленої в суспільній та мовній свідомості українців асоціації «радіація – небезпека, загроза для здоров'я, життя» стимулює виокремлення поетичного мотиву *хвороба, смерть від радіації*. Його лексичними й семантичними корелятами в мові аналізованої поезії І. Гнатюка стали поняття *жертва, вірус, отруєння,*

дієслова *заразити*, *труїтися* тощо. Вони підпорядковуються лексемі *радіація* (а також її гетеронімінативам *стронцій*, *цезій*, *атом*) у структурах генітивної метафори (*жертва радіації*, *чума радіації*), дієслівних образах (*стронцій заразив*) і т. ін., пор.: *Ті чорні сосни – я їх обмину, то жертви радіації вже мертві* (Гнатюк НЛ, 82); *Земля в премудрості азів, – / Поцілував її і стронцій. / Мене, як вірус, заразив* (Гнатюк НЛ, 90); *Так ціле літо у страшиному / Піску труїлись, очевидно* (Гнатюк ХД, 122).

Відтворюючи засобами поетичної мови об'єктивну картину після-аварійної ситуації, автор концептуалізує *стронцій*, *цезій* як образи тотального екологічного забруднення довкілля, його радіаційного отруєння: *Нема орачів на ньому / Ні злаків – лише трава... / Засохне, як хліб на сонці, / Запечене кров'ю сердець, / Те поле засіяв стронцій, / Страшніший за всяку смерть* (Гнатюк НЛ, 85), *Ліс почорнів од стронцію – не можна / позбутись в ньому розпачу свого, / і солов'ї, співаючи тривожно, / іще живим одспівують його* (Гнатюк ХД, 120); *обминути цезій, / Що падає з чорних віт* (Гнатюк ХД, 116).

У мові досліджуваних творів зафіксовано й неординарні, оказіональні типи асоціативного розгортання номінацій *стронцій* та *цезій*. Наприклад, його зумовлює включення в індивідуально модельований асоціативно-образний ряд *стронцій / цезій – небезпека – поцілунок*: *Земля в премудрості азів, – / Поцілував її і стронцій. / Мене, як вірус, заразив* (Гнатюк НЛ, 90).

Пор. сакралізацію образу *стронцій* через його алюзивне співвіднесення з образом страждання в асоціативно-образному ряду *Чорнобиль – стронцій – пробите ребро*: [Чорнобиль – І. Г.] *Вічно буде пам'яттю судити / Тих, що розп'яли його в огні, / Із ребра, що стронцієм пробите, / Кров його тектиме по мені* (Гнатюк НЛ, 89).

Ще одне наукове поняття, активно адаптоване мовою чорнобильської поезії і представлене в мовостилі І. Гнатюка, – це *атом*. Негативна аксіологія системно уживаного щодо нього епітета *страшний* із стрижневою семою 'небезпечний' – це наслідок усвідомлення автором масштабів радіаційної небезпеки, неконтрольованості атомного розпаду. Пор.: *світ потрапив у немилість страшиного атома. Амінь* (Гнатюк

НЛ, 12). Засвідчену в епітетах негативну оцінність образу *атом* кульмінує його химероморфізація у порівнянні *як / мов звір*. Пор.: **Страшного атома, як звіра, / Чорнобиль випустив у світ** (Гнатюк ХД, 116).

Мовний образ *Чорнобиля* у художньому баченні І. Гнатюка нерозривно пов'язаний з актуалізацією образу *зона*. Номінація *зона* в значенні «територія відчуження з заборонаю проживання людей, що виникла внаслідок екологічної чи технологічної катастрофи» [10, 382] – ознака новітнього чорнобильського словника. В індивідуальному дискурсі І. Гнатюка відбито асоціативно-семантичне поглиблення мотиву «зона – мертвий простір», який забезпечують образи з нульовим рівнем виявлення *звукової семантики*. Стилїстична та граматична форма їхньої текстової реалізації – найрізноманітніша, спільним об'єднавчим фактором є сема 'безлюдність' та негативна оцінність, пор.: **Те поле приспала тиша / Тривожна, як в дні чуми** (Гнатюк НЛ, 85); **Понімили села і причали / Де стояв реактор-саркофаг, – / Ті, що атом з Прип'яттю вінчали / Криводушно каються в гріхах** (Гнатюк НЛ, 82).

Виправдано значне функціонально-оцінне навантаження має у мові розглядуваної поезії номінація *ніч* – назва частини доби, коли, власне, і стався вибух на реакторі четвертого енергоблока Чорнобильської АЕС. Відбиваючи об'єктивну часову картину описуваних подій, ця лексема виявляє послідовно реалізовану асоціативну суміжність:

– із поняттям *вибух*: **Ти й тоді мовчала, Україно, / Як почула вибух уночі** (Гнатюк НЛ, 87); **Той вибух (знітилася ніч!) / Як грім із ясної блакиті. / Здавалося, гори навсібіч / Сахнуться, звісткою прибиті** (Гнатюк ХД, 116);

– із образом чорнобильського простору, гетерономінативом якого є топонім *Чорнобиль*: **Як всю ніч нечутно і незримо / Вісь Землі в Чорнобилі скрипить** (Гнатюк НЛ, 82);

– із сакральним маркованим образом страждання *хрест*: **Христос Воскрес! – чи то його великдень, / Чи страсна ніч на атомнім хресті?** (Гнатюк ХД, 117).

У поезії І. Гнатюка зафіксовано вторинну номінацію *Чорнобиля* як символу страждання. Це сакральним маркований образ *хрест*, пор.:

Та *Чорнобиль* вічно берегтима / *хрест своєї чорної біди* (Гнатюк НЛ, 89). Поетичну логіку цього зв'язку підтверджує епітетна сполука *розірнутий Чорнобиль*, пор.: *А мікрофони... Господи прости: / Четвертий рік розірнутий Чорнобиль / Ніяк не може захисту знайти* (Гнатюк, 82). Колективне усвідомлення незахищеності, безпомічності перед некерованою стихією атомної енергії закумуляовано у вислові *не може захисту знайти*.

«Чорнобильська» мовно-поетична практика семантичного розгортання образу *хвороба* – це також негативно забарвлені епітетні сполуки: *Гірка зоря, що на Чорнобиль / Упала нагло, як стріла, / Крилом зловісної хвороби / Усіх нас, мабуть, опекла* (Гнатюк НЛ, 32); мовно-естетично освоєні медичні терміновживання: *Адже ми жертви лейкемії, / Від неї ліків ще нема, – / Як меч караючий тяжіє* (Гнатюк НЛ, 86).

Функціонально навантажена в аналізованій поезії також лексема *кров*. Її послідовна сполучуваність з дієсловом *текти* створює образ кровотечі як асоціативного конкретизатора образу хвороби: [*Чорнобиль*] *Вічно буде нам'яттю судити / Тих, що розп'яли його в огні / Із ребра, що стронцієм пробите, / Кров його тектима по мені* (Гнатюк НЛ, 89). У наведеному поетичному фрагменті І. Гнатюка гетероніміатив *кров* накладається на сформований в українській та світовій літературі як знак найвищої міри страждання біблійний образ *пробите ребро*. В авторській інтерпретації він нарощується словом *стронцій*, набуваючи модифікованого вигляду *пробите стронцієм ребро*.

Висновки. Здійснений розгляд засвідчує функціонально-семантичне та аксіологічне навантаження номінації *Чорнобиль* в ідіостилі І. Гнатюка як концептуально важливому фрагменті української поетичної мови на сучасному етапі її розвитку. Поетична мовотворчість автора переконливо відбиває концептуалізацію лексеми *Чорнобиль* як константи сучасної національної мовної свідомості.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в дослідженні асоціативно-образних зв'язків номінації *Чорнобиль* та їх аналізі у поетичних творах інших українських письменників.

Джерела

1. Гнатюк І. Нове літочислення: Вірші та поеми / І. Гнатюк. – К. : Рад. письменник, 1990. – 199 с.
2. Гнатюк І. Хресна дорога: Вірші та поеми / І. Гнатюк. – К. : Укр. письменник, 1992. – 190 с.

Література

1. Бибик С.П. Словник епітетів української мови / С.П. Бибик, С.Я. Єрмоленко, Л.О. Пустовіт. – К. : Довіра, 1998. – 431 с.
2. Бутенко Н.П. Словник асоціативних означень іменників в українській мові / Н.П. Бутенко. – Львів : Вид-во при Львів. держ. ун-ті «Вища школа», 1989. – 324 с.
3. Гоцинець І.Л. Взаємодія асоціативності та образності у семантичній структурі слова / І.Л. Гоцинець // Філологічні науки : зб. наук. праць. СумДПУ ім. А.С.Макаренка. – Суми, 2008. – С. 20 – 26.
4. Дідківська Л. Ієрархія асоціативних рядів у малій прозі Володимира Винниченка / Л. Дідківська // Літературознавчі студії. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2001. – С. 317 – 322.
5. Дужик Н.С. Образно-асоціативне поле як типологічна ознака орнаментальної прози Миколи Хвильового / Н.С. Дужик // Семантика мови і тексту : матеріали V Міжнар. наук. конф. – Івано-Франківськ : Плай, 1996. – Ч. 2. – С. 72 – 74.
6. Єрмоленко С.Я. Синтаксис віршової мови : (на матеріалі української радянської поезії) / С.Я. Єрмоленко. – К. : Наук. думка, 1969. – 93 с.
7. Марфіна Ж.В. Про питання класифікації мовних асоціацій / Ж.В. Марфіна // Слово. Стиль. Норма : [зб. наук. праць, присвяч. 65-річчю з дня народження док. філол. наук, проф. С.Я. Єрмоленко / відп. ред. Н.М. Сологуб]. – К., 2002. – С. 136 – 140.
8. Пустовіт Л.О. Словник української поезії другої половини ХХ століття : монографія / Л.О. Пустовіт. – К. : УНВЦ «Рідна мова», 2009. – 243 с.
9. Ставицька Л.О. Мовні засоби вираження наскрізного образу як елемента індивідуальної естетичної системи / Л.О. Ставицька // Семасіологія і словотвір : зб. наук. праць. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 98 – 102.
10. Словник української мови : [в 11 т.] / [редкол. : І.К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. I – XI.
11. Сюта Г.М. Чорнобиль – константа української мовно-поетичної свідомості / Г.М. Сюта // Мовознавство. – 2007. – № 4 – 5. – С. 44 – 49.

Гоцинець Ирина. Словесный образ Чернобыля в поэзии Ивана Гнатюка. В статье прослежены типы актуализации, лексическая валентность и контекстные ассоциативно-семантические связи номинации *Чернобыль*, схарактеризованы особенности познания его внутренней формы и семантико-ассоциативного потенциала, основных связей

между этим стержневым ассоциативом-архисемой и рядом объектов действительности, которые он обозначает и с которыми на уровне смысла коррелирует в речетворчестве И. Гнатюка. Системное рассмотрение этих аспектов позволяет констатировать индивидуальную норму функционально-семантической реализации образа *Чернобыль* в идиостиле писателя.

Ключевые слова: ассоциат-архисема, ассоциативно-семантическая подчиненность, ассоциативно-семантические связи, метафоризация, негативная аксиологизация, парадигматические и синтагматические связи, процесс детерминологизации, текстовая контрастность.

Hotsynets Iryna. Verbal image of *Chernobyl* in the poetry of Ivan Hnatiuk. The article deals with the problem of types, lexical valence and contextual associative-semantic relationships of nomination *Chernobyl*. The knowledge of its inner form and semantic-associative capacities, the establishment of key relationships between this main associate-archeseme and a number of objects of reality have been characterized, which it represents and with which it semantically correlates in Ivan Hnatiuk's poetry. A systemic consideration of these aspects allows to state the individual norm of functional-and-semantic realization of concept *Chernobyl* in author's idiostyle.

Key words: associate-archeseme, associative-semantic subordination, associative-semantic relationships, metaphorization, negative axiologization, aradigmatic and syntagmatic relationships, process of determinologization, text contrast.